

Francesco O. Zamboni. *At the Roots of Causality: Ontology and Aetiology from Avicenna to Fakhr al-Dīn al-Rāzī* (Nedenselliğin Köklerinde: İbn Sînâ'dan Fahreddin Râzî'ye Ontoloji ve Etiyoloji/Neden Bilimi), Leiden, Boston: Brill, 2023. xi + 344 sayfa. ISBN 9789004684874.

Marco Signori*

Trc: Sacide Demir**

Francesco Zamboni'nin monografisi, İbn Sînâ'dan (ö. 428/1037) Fahreddin Râzî'ye (ö. 606/1210) kadar XI. ve XII. yüzyıl İslam felsefesindeki temel nedensellik sorununu ele almaktadır. Yazarın 2021 yılında Scuola Normale Superiore'de (Pisa, İtalya) savunduğu doktora tezinin (danışman: Amos Bertolacci) başarılı bir şekilde detaylandırılmış hali olan kitap, metafiziksel ve ontolojik temellerini kapsamlı bir şekilde inceleyerek İslam düşüncesindeki fâil illet/neden kavramının dakik bir doktrinel tahlilini sunmaktadır. Zamboni bunu İslam felsefesinin, daha önceki çalışmalarda haksız yere göz ardı edilen İbn Sînâ sonrası (ya da klasik sonrası) dönemine ait çok sayıda düşünürü dikkate alarak yapmıştır. Buna ek olarak bu çalışmasında Zamboni düşünce tarihinin bu önemli dönemine ilişkin bilgilerimizi derinleştirmek ve geliştirmek maksadı ile yapılan güncel akademik gayretleri de göz önünde bulundurmıştır. Bu anlamda kitap; özellikle Ayman Shihadeh, Jari Kaukua ve Frank Griffel'in son dönem çalışmalarına teşekkür borçludur. Zira Zamboni bu çalışmasında fazlasıyla kavramsal bir doğaya sahip olması nedeniyle İslam felsefesi tarih yazımına odaklanmıştır ve konuya dair giderek artan modern akademik literatürle klasik çalışmalara kıyasla daha az ilgilenmiştir. Buna rağmen yukarıda zikredilen isimler bu çalışmada en sık alıntı yapılan çağdaş akademisyenler arasındadır.

Monografide ele alınan yazarlar arasında İbn Sînâ, Gazzâlî (ö. 505/1111), Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî (ö. 547/1152 [?]), Sühreverdî (ö. 587/1191) ve en çok da

* Doktor Öğretim Üyesi, IMT School for Advanced Studies, Lucca/İtalya.
İletişim: marco.signori@imtlucca.it

** Doktor Adayı, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Felsefe Bölümü.

Fahreddin er-Râzî gibi önemli isimler bulunmaktadır. Ayrıca İbn Sînâ'nın öğrenci ve takipçilerinden Behmenyâr (ö. 458/1066), el-Levkerî (ö. 517/1123) ve Ömer el-Hayyâm (ö. 526/1132 [?]) gibi nispeten ikincil ama yine de çok önemli âlimler yer almaktadır. Çalışmada bu isimlerin yanı sıra Şerafeddin Mes'ûdî (ö. 600/1204) ve İbn Gaylân el-Belhî (ö. 590/1194) gibi "Gazzâlıci" düşünürlere ve yine İbnü'l-Melâhimî (ö. 536/1141) ve Ebü'l-Feth eş-Şehristânî (ö. 548/1153) gibi belirli konularda önem arzeden başka isimlere rastlamak mümkündür. Bu liste uzun olabilir ancak tüketici bir liste değildir. Çünkü Zamboni daha doğru bir karşılaştırma için kitabın alt başlığında belirlediği kronolojik sınırı aşan sonraki âlimleri de zaman zaman dikkate almıştır. Dahası genellikle her müellifin birden fazla eserini incelemiştir. Sonuç; nedensellik kavramının hem teorik hem de tarihsel anlamda geniş spektrumlu, kapsayıcı bir tahlilidir. Bu, İslam felsefesi üzerine yapılan çalışmalarda benzeri görülmemiş bir durumdur ve başlı başına büyük bir övgüyü hak etmektedir. Çalışmanın kapsamını açıklayan giriş bölümününün ve çalışmada yer alan düşünürlere hakkında çok kısa biyo-bibliyografik bilgilerin akabinde kitap on bir ana bölüme ayrılmıştır.

İlk bölüm, İbn Sînâ'nın fâil nedensellik görüşünün derli toplu bir sunumudur. Bu bölüm çoğu zaman tamamen İbn Sînâ'dan hareketle yola çıkan İbn Sînâ sonrası metafizik tartışmaların ayrıntılarına girmeden önce ana ilkelerini netleştirme amacını taşımaktadır. Sonraki on bölüm, nedenselliğin "temel kabulleri" (s. 21) hakkında ayrıntılı ve müstakil tartışmalar sunmaktadır. Her bölüm, kabullerden birinin kavramsal tahlilini verir ve bunun izini İbn Sînâ'nın nedensellik teorisine kadar sürer. Sonra İbn Sînâ şârihlerinin bu konudaki tutumlarını gösterir ve en önemlisi de söz konusu doktrinin klasik sonrası İslam düşüncesinde yarattığı çeşitli tartışmaları tasvir eder. Bu tür bir sistematik yaklaşım, kitapta ele alınan doktrinin birçok noktasının derinliği nedeniyle özellikle memnuniyet vericidir. Zira okuyucunun oldukça geniş bir yelpazede yer alan temel metafizik tartışmalara dair özet bir genel bakış elde etmesini sağlar. Kitabın ana tartışmalarındaki mevzuların sıralı bir şekilde işlenmesi, her bölümün sonuna yerleştirilen (üçlü yıldızlı bölüm ayırıcı [*dinkus*] ile ayrıştırılan) ve İbn Sînâ'nın başlangıç noktasına kıyasla gelenekte meydana gelen süreklilikleri ve kopuşları kısa ve kapsamlı bir şekilde vurgulayan özetlerle tamamlanmaktadır. Kitapta on ana bölümden sonra (belki de fazla) kısa bir sonuç (s. 321-323) yer almaktadır. Ancak bu sonuç okuyucuyu önceki tematik bölümlerin müstakil sonuçlarına, ayrıca kaynakça ile iyi derlenmiş iki dizine yönlendirmektedir. Tarihî şahsiyetler ve ekoller dizini, kitaptaki analizlerde tercih edilen yapı nedeniyle kaçınılmaz olarak çeşitli bölümlere dağılmış olan yazarlara yapılan atıflar arasında gezinmeye yardımcı

olur. Aynı şeyi yapmak isteyen okuyucunun, kitapta delillerin sunulduğu kavramsal ağ üzerinden, bu ağ boyunca yer alan âlimler hakkındaki bilgileri bir araya getirmesine olanak sağlar. Konu dizini ise, tartışmada ortaya atılan neredeyse tüm önemli metafizik kavramları görsel olarak listeleterek kavramsal analizi mümkün kılmıştır. Burada iç içe geçmiş konuların maddelendirilmiş olması özellikle faydalıdır; bu durum, kitabın amaca yönelik bir şekilde incelenmesine imkân tanımaktadır. Örneğin, “teşkiik” (*modulation*) kavramı altında okuyucu “şiddetine göre”, “öncelik-sonralığa/tekaddüm-teahhüre göre”, “evleviyyete göre” ve “varlıkta” alt başlıklarını bulacaktır. “Bekâ” kavramının altına, “nedensiz bekâ” gibi önemli bir konu yerleştirilmiştir. Yine belki de tüm kitabın en önemli ara teoremlerinden (*lemmata*) biri olan “imkân” şemsiye terimi, daha alt konularla ayrıntılandırılmıştır.

Kitap, İbn Sînâ’ya göre nedenselliğin “temel kabullerini”; (a) varlık metafiziği (veya ontoloji), (b) imkân metafiziği ve (c) fâil illetler metafiziği (veya etioloji) olmak üzere üç ana başlık altında toplamaktadır. Temel kavramsal ayrım, nedenselliğin mahiyetine ilişkin olan “a” şikkını, varlığına ilişkin olan “b” ve “c” şıklarından ayırır. Başlığında da vurgulandığı üzere, Zamboni’nin çalışması baştan sona ontoloji ve etioloji arasındaki kavramsal bağlantılara dair ciddi bir hassasiyet ortaya koymaktadır ki bu da monografinin yapısının son derece sistematik ve kavramsal olduğunun bir başka delilidir. Bu tür bağlantıların en önemli örneği -yazarın kendisinin de sonuçta kabul ettiği gibi (s. 322)- muhtemelen kitapta varlığın mahiyete nispetle dört özelliğinin (mahiyetten farklı oluşu, sert gerçekliği, haricî oluşu, mahiyetten ayrılabilmesi: s. 145-146) toplamı olarak tanımlanan ve daha sonra geri döneceğimiz varlığın arazîliğidir.

(a) Varlık metafiziğinden hareketle ortaya konan öncüller, fâil nedenliğin mahiyetini kavramak için gerekli temel şartları oluşturmakta ve eserin 2-6. bölümlerinde ele alınmaktadır. Bunlar (i) varlığın zâtı (2. bölüm, s. 49-73), (ii) varlığın tümelliği (3. bölüm, s. 74-105), (iii) varlığın lafzî müşterek (yani eşsesli) olmayışı (4. bölüm, s. 106-121), (iv) varlığın teşkiiki (5. bölüm, s. 122-144) ve (v) varlığın arazîliğidir (6. bölüm, s. 145-181). Öncül (i), (ii) ve (iii), nedenselliği bire bir yansıtabilecek olan özellikleri, yani (i) kavramını, (ii) tümelliğini ve (iii) lafzî müşterek olmadığını temellendirmek için zorunlu şartlar olarak kabul edilir. *Teşkiikü’l-vücûd* (iv) nedensel ontolojik tekaddüm kavramının anlaşılmasında kilit öneme sahiptir. Çünkü varlığın farklı derecelere (ki evleviyyet bunlardan biridir) sahip olmasını sağlar. Son olarak burada (v) varlığın arazîliğinin İbn Sînâ için çok önemli etiyojik sonuçları olduğu gösterilmiştir. Bu sonuçların en önemlisi, varlığın arazîliğinin, nedensel ilişkinin öznesinin mahiyet

değil varlık olmasına izin vermesidir. Yine varlığın arazîliği, imkânın yegâne “tam” işaretini (yani, sadece ve sadece tüm mümkünler için doğru olan tek işaret) olarak varoluşsal birleşimin işlevini garanti altına almasıdır. Bunun nedeni varlık ve mahiyet terkinin, şartlılığın ayrıntılı akıllar için de geçerli olan tek türünü üretmesidir. Ayrıntılı akıllar gayri maddi, neredeyse tamamen basit şeylerdir, ancak yine de İbn Sînâ kozmolojisinde mümkün olarak addedilirler (s. 150 dn. 19, s. 179-181 ve s. 322'deki son açıklamalar). Nedenselliğin bu iki özelliği de çok önemlidir ve her ikisinin de varlığın arazîliğine dayandığı söylenebilir. Bu nedenle İbn Sînâ'nın bu ontolojik ilkesi, etiolojik kaygılardan ötürü (de) belirlenmiş olarak görülebilir. Nitekim bu, İslam felsefesi tarihi ve özellikle de İbn Sînâ düşüncesi için oldukça önemli bir bulgudur. Bu doğrultuda, İbn Sînâ düşüncesinin erken dönem alımlanışının bir örneği olan Gazzâlî'nin *Makâsidi'l-felâsife*'sinin (kitapta hiç bahsedilmemiştir) ve Şifâ İlahiyyât'ın Ortaçağ Latince tercümesinin (*Philosophia Prima*), açık ve ısrarlı bir şekilde varlık ve mahiyet-varlık ayrımına ilişkin özel arazîlik sözlüğünü kullandığını eklemek gerekir.

(b) İmkân metafiziğinden çıkarılan öncüller, fâil illetlerin varlığının imkânını ortaya koymak için gerekli şartları oluşturmaktadır (s. 1; bununla beraber s. 22'de konuların daha ayrıntılı işlendiği kısımda bu tür öncüllerin amacı olarak, daha kesin olacağı için, fâil illetlerin varlığının imkânından değil, yalnızca nedenlerin “bilfiil varlığından” bahsedilmektedir). Bu tür öncüller çalışmanın 7-8. bölümlerinde ele alınmaktadır. Bunlar (6) yeter sebep ilkesinin takip edilebilmesini sağlamak için belirlenen zâtî imkân (Bölüm 7, s. 182-209) ve (7) esas olarak şarta bağlı olma ve gerçekleşme ile özdeşleştirilen imkân işaretlerinin varlığıdır (Bölüm 8, s. 210-237). İmkân, nedensel bağın ve dolayısıyla fâil illetin imkânını temellendirmek için gereklidir. (6) Zâtî imkân hem varlık hem de yokluk bakımından imkânın eşit mesafede olması ya da eşitliği olarak okunur. Dolayısıyla, mutlak mümkün terazisinin kefesinin yokluğa değil de varlığa doğru eğilmesini sağlamak için bir belirleyici veya müreccih gerektiğini ifade eden yeter sebep ilkesini (aşağıdaki 8 numaralı ilke) temellendirir. Mümkün (illetli) varlıkları tanımlamak ve onları zorunlu (illetsiz) varlıklardan ayırmak için imkân işaretlerine (7) ihtiyacımız vardır.

(c) Kitabın son üç bölümünde (9-11. bölümler) ele alınan fâil nedenler metafiziğinden çıkarılan öncüller, illetlerin bilfiil varlığını ortaya koymak ve onu tasvir etmek içindir. Bunlar (8) yeter sebep ilkesi (Bölüm 9, s. 238-282), (9) illet ve ma'lûlün bir arada bulunması (Bölüm 10, s. 283-302) ve (10) illetin varlığının ma'lûlün varlığını öncelemesidir (Bölüm 11, s. 303-320). (8) Yeter sebep ilkesinin uygulanabildiği yerlerde, mümkün sonucun varlığı için gerekli “teraccuh” illetin varlığıdır (ve aynı şekilde, illetin yokluğu

da ma'lûlün yokluğunu gerektirir). Dolayısıyla, (9) illet ve ma'lûlün birlikte var olması gerekir ki bu da illetsiz bir birlikteliği imkânsız kılar: eğer bir şey varsa, onun illeti de her zaman var olmalıdır. Nihayet, (10) son kabul, illiyet bağının yönünü tayin eder. Bunu ise ma'lûlün varlığının illete bağlı olduğunu (tersi değil) ve dolayısıyla bir şeyin kendi kendisinin illeti olmasının imkansızlığını ispat ederek yapar.

İbn Sînâ'nın fâil nedensellik anlayışının bu kapsamlı, muntazam ve sistematik öncüller dizisi, İslam geleneğinde Şeyhu'r-reîs'ten sonra gelen âlimler tarafından ileri sürülen çarpıtmaların, yanlış yorumlamaların, düzeltmelerin, karşı argümanların, alternatif önerilerin, zihinsel deneylerin, hipotezlerin, tartışmaların ve güçlü tahlillerin incelenmesine rehberlik eden kavramsal bir ağ işlevi görmektedir. Zamboni'nin ustaca yeniden inşa ettiği üzere, İbn Sînâ sonrası metafizik meselelerde dile getirilen görüşlerin çeşitliliği, düşünülebilir olanın sınırlarını ciddi anlamda esnetmekte, soyutluk ve teorik gelişmişliğin nihai noktasına varmaktadır. Dolayısıyla, burada bunları özetlemeye yönelik bir girişimde dahi bulunulmamıştır. Klasik sonrası İslam düşüncesinin en sistematik ve tartışmasız en güçlü temsilcisi olan Fahreddin Râzî'nin, bu son derece dakik tartışmaların anlamlı bir şekilde ilmî olarak yeniden inşa edilmesine epeyce yardımcı olduğunu ifade etmek gerekir. Bu nedenle Râzî'nin bu çalışma için ehemmiyeti sadece burada bir karakter, hatta ve hatta başrol olmanın çok ötesindedir. Râzî, Zamboni'nin kitaptaki konuları bu kadar sistematik sunabilmesi için doksografik notlarına ve önemli teorik yaklaşımlarına muhtaç olduğu akademisyen arkadaşı gibidir. İbn Sînâ sonrası düşüncenin bir diğer önemli figürü olan Ebû Hâmid el-Gazzâlî, baştan sona dikkatli bir şekilde ele alınmasına rağmen, yapılan incelemeyle genel anlamda biraz daha az ilgili görünmektedir. Zira Gazzâlî *Tehâfütü'l-felâsife*'de İbn Sînâ ile diyalektik ve reddiyeci bir ilişki kurmaktadır. Bu ilişki ise Gazzâlî'nin ortaya koyduğu iddiaları anlamlı (ve sağlıklı) bir şekilde ele almamızı sağlayacak yapıda değildir. Dolayısıyla buradan elde edilen görüşlerin çoğu Zamboni'nin tasarladığı genel çerçeveye açıkça dâhil edilememiştir. Gazzâlî'nin görüşlerinin çalışmada nispeten daha az yer kaplamasının nedeni muhtemelen budur. Gazzâlî'nin görüşleri, ilahî iradeyi yeter sebep ilkesinin askıya alınması olarak görmesi gibi önemli bir konuda fikir verecek kadar açıktır. Buna rağmen yine de aynı gerekçe ile kitabın Gazzâlî'ye ilişkin tutumu da ihtiyatlıdır. (s. 269 vd.).

Genel olarak kusursuz bir kaliteye sahip olmasına rağmen, eser iki küçük eksiklikten muzdariptir. Bunlardan ilki editoryal niteliktedir ve göz ardı edilemeyecek miktarda yazım hatası ve diğer küçük baskı hatalarının varlığıyla ilgilidir. Bu elbette ikincil ve genele bakıldığında önemsiz bir husustur. Bu husustan bahsetmemin tek

nedeni ise delillerin karmaşık olması ve bu sebeple çok dikkatli bir okuma gerektirmesidir. Zira bu okuma bazen gereksiz kelimeler, eksik harfler veya yanlış yerleştirilmiş noktalama işaretleri nedeniyle sorunlu hale gelmektedir. Bundan biraz daha az zahiri bir not olarak, kitapta yer alan uzun delil ve karşıt delil içeren tartışmalarda daha fazla metnin doğrudan alıntılanabileceğini ve tercüme edilebileceğini düşünme eğilimindeyim. Elbette, delillerin metinsel temeline ilişkin tam atıflar her zaman dipnotlarda verilmektedir. Ancak atıfta bulunulan eserlerin çokluğu göz önünde bulundurulduğunda asıl pasaja ulaşmak için nispeten zahmetli bir çaba çoğu zaman okuyucuya bırakılmaktadır. Zamboni'nin monografisinin hedef kitlesi son derece uzmanlaşmış olduğundan, bu husus esasen sorun teşkil etmiyor. Yine de atıfta bulunulan eserlerin çokluğu ve bunların çoğunun editoryal durumunun içler acısı olması ve hatta bazen bir nüshasını elde etmenin zorluğu alanın uzmanı için bile görevi oldukça zorlaştırabilir. Kitabın tarihsel/metinsel bir analizden ziyade kavramsal bir analiz olma yönünde ilerleyen bu özelliği, girişin hemen başında dolaylı olarak anlatılsa da açıkça kabul edilmektedir. Hatta yazar, açıklayacağı bazı "önemli kavramların, ilkelerin ve delillerin metinsel olarak örtük olabileceğini" yazmaktadır (s. 1). Bu samimi beyan, Zamboni'nin bir şârih olarak boşlukları doldurma görevi üstlendiğini göstermektedir. Durum pekâlâ böyle olsa da delillerin kavramsal olarak tamamlanmasının (mesela eksik öncüllerin sağlanması veya üstünlük bahsedilen kabullerin açıklanmasının) tercümanın işinin önemli bir parçası olduğuna katılıyorum. Bununla beraber orijinal metinden daha kapsamlı bir şekilde alıntı yapmanın (ve tercüme etmenin) alanın uzmanı olan okuyucuya bile fayda sağlayabileceğini ve açıklanan görüşlerin hazır bir metinsel temelde anında kontrol edilmesine olanak tanıyacağını düşünüyorum. Bu sadece tümüyle formüle edilmiş teorik delillerin değil de dilsel formüllerin ve lügavî özelliklerin karşılaştırılmasına olanak sağlayabilirdi. Öte yandan, bu yaklaşımın son derece hantal bir eser ortaya çıkarabileceği de gözümden kaçmış değil elbette. Kitabın bu haliyle (görece) akıcılığı, yazarının tarihsel çalışma (kaçınılmaz filolojik bedeliyle birlikte) ile teorik derinlik arasında makul bir denge kurma becerisinin bir kanıtı niteliğindedir.

Her ne kadar tüm bulguları kendi içinde tamamen yeni olmasa da (birçoğu hakikaten orijinaldir) bu monografinin en büyük özgünlüğü ve değeri, klasik sonrası İslam gereleneğindeki son derece karmaşık metafizik düşünce çeşitliliğinin sistematize edilmesine yönelik titiz çabasında yatmaktadır. Bu güçlü sistematikleştirme çabası, birçok doktriner hususu teorik olarak açıklığa kavuşturma, kavramsal ilişkileri gösterme ve mahiyet-varlık ayrımı (örneğin s. 145 ve devamındaki aydınlatıcı açıklamalar) veya İbn Sînâ metafiziğindeki zorunlu ve mümkün arasındaki karşıtlık gibi

görünüşte çok iyi çalışılmış konulara da yeni bir ışık tutmak gibi bir işleve sahiptir. Hem ontolojik hem de semantik açıdan imkânın konumu, monografi boyunca ayrı bir hassasiyetle ele alınmaktadır. Aynı şekilde yeter sebep ilkesine ayrılan sayfalar da bu ilke zâtî imkâna dayandırılmış, epistemik durumu ve kayıtlı ya da kayıtsız bir şekilde uygulanabilir olması ihtimalleri incelenmiştir. Tüm bunlar özel bir zekâ ve felsefî kavrayışın ürünüdür ve İbn Sînâ sonrası yazarların bu konuda benimsedikleri farklı pozisyonlara karşı tarihsel bir hassasiyet de ortaya koymaktadır. Bu sayfalardaki detaylar ve sunulan delillerin analizlerinin kalitesi akademik alanda eşî benzeri görülmemiş niteliktedir. Çalışmanın ana odağını oluşturmamakla birlikte, (anakronik olsa da kullanışlı bir Geç Skolastik tanımlaması kullanmak gerekirse) *metaphysica specialis* olarak kelâmın *metaphysica generalis* olarak ontolojideki kavramsal temelini gösterme çabasıyla, monografi boyunca sürekli olarak kelâmî sorunlara atıfta bulunmaktadır. Bu kelâmî bakış açısı, nedensellik hakkındaki temel tartışmaları daha ileri felsefî ve teolojik tartışma kanallarına götürme etkisine sahiptir. Bu tartışmalar burada tam olarak incelenmemiş olsa da söz konusu mevzular incelenirken kitabın temel ontolojik ve etiyojik meselelere ilişkin ön açıklamalarından kesinlikle faydalanılacaktır.

Konunun soyut ve karmaşık yapısına rağmen, monografinin olağanüstü bir açıklıkla yazılmış olması özellikle dikkate değerdir. Kitapta kavramsal tercihler her zaman isabetli olup, argümanlar girift bir hal aldığına bile anlatım kısa ve özdir. Yine her mantıksal aşama kendi içinde ve muhtemel sonuçlarıyla birlikte titizlikle ve açık bir şekilde sunuluyor. Dolayısıyla hem -makroskobik düzeyde- yapısal anlamda hem de -mikroskobik düzeyde- delillerin teker teker incelenişi açısından çalışmanın oldukça sistematik, ayrıntılı ve kusursuz olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle, İslam düşüncesi çalışan herkese ve nedensellik metafiziğine farklı bilimsel açılardan (mesela Latince veya İbranice Ortaçağ felsefesi tarihine, hatta belki de illet kavramıyla ilgili çağdaş analitik metafiziğe) ilgi duyanlara şiddetle tavsiye edilir. Arapça birincil literatürün kapsamlı okumalarına dayanan ve zorlu teorik meselelere dair güçlü bir felsefî kavrayışla desteklenen *At the Roots of Causality*, İbn Sînâ'nın ontolojisinin ve etiyojisinin kapsamlı bir incelemesini sunmakta ve metafizik alanındaki İbn Sînâ sonrası çeşitli gelişmeleri temellendirmek için ihtiyaç duyulan kavramsal çerçeveyi bize sağlamaktadır. Kitap aynı zamanda hararetli tartışmaları ve dakik, iç içe geçmiş perspektifleriyle yoğun bir kültürel canlılık döneminin imgesini yeniden yakalayabilmekte ve okuyucuya İslam felsefe geleneğinin klasik sonrası büyüleyici evresindeki canlılığı ve giriftliği hakkında bir fikir verebilmektedir.